



UDK:81.2

Ilxom TOJIBOYEV,
PhD, dotsent, Namangan davlat universiteti, Namangan, O'zbekiston
E-mail: itojiboyev363@gmail.com

DSc, professor S.Zokirova taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA NUTQIY MA'NO VA KOMMUNIKATIV FUNKSIYALAR OVERLAP HODISASINING STRUKTUR-SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasining struktur-sintaktik xususiyatlari qiyosiy va chog'ishtirma nuqtai nazardan tadqiq etiladi. Tadqiqot overlap hodisasining sintaktik realizatsiyasi, gap qurilishi, struktur modellar hamda grammatik vositalarning kommunikativ vazifalar bilan o'zaro integratsiyasini aniqlashga qaratilgan. Ingliz va o'zbek tillarining tipologik tafovutlari overlapning sintaktik shakllanishiga turlicha ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: Overlap, nutqiy ma'no, kommunikativ funksiya, struktur-sintaktik tahlil, sintaktik model, gap qurilishi, funksional grammatika, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik.

STRUCTURAL-SYNTACTIC FEATURES OF THE OVERLAP PHENOMENON OF SPEECH MEANING AND COMMUNICATIVE FUNCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK

Annotation

This article studies the structural-syntactic features of the overlap phenomenon of speech meaning and communicative functions in English and Uzbek from a comparative and comparative perspective. The study is aimed at identifying the syntactic realization of the overlap phenomenon, sentence construction, structural models and mutual integration of grammatical means with communicative tasks. The fact that typological differences of English and Uzbek languages have different effects on the syntactic formation of overlap is scientifically substantiated.

Key words: Overlap, discourse meaning, communicative function, structural-syntactic analysis, syntactic model, sentence construction, functional grammar, English, Uzbek, comparative linguistics.

СТРУКТУРНО-СИНТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯВЛЕНИЯ ПЕРЕКРЫТИЯ СУЩНОСТЕЙ РЕЧИ И КОММУНИКАТИВНЫХ ФУНКЦИЙ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье изучаются структурно-синтаксические особенности явления перекрытия значений речи и коммуникативных функций в английском и узбекском языках с сравнительной и сравнительной точек зрения. Цель исследования – выявление синтаксической реализации явления перекрытия, построения предложений, структурных моделей и взаимной интеграции грамматических средств с коммуникативными задачами. Научно обоснован тот факт, что типологические различия английского и узбекского языков по-разному влияют на синтаксическое формирование перекрытия.

Ключевые слова: Перекрытие, значение дискурса, коммуникативная функция, структурно-синтаксический анализ, синтаксическая модель, построение предложений, функциональная грамматика, английский язык, узбекский язык, сравнительная лингвистика.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda sintaksis faqat grammatik qurilishlar tizimi sifatida emas, balki kommunikativ ma'noning shakllanishini ta'minlovchi funksional mexanizm sifatida ham talqin qilinmoqda. Shu bois sintaktik birliklarning kommunikativ vazifalar bilan o'zaro aloqadorligini o'rganish qiyosiy va chog'ishtirma tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylandi [1;2].

Nutqiy ma'no va kommunikativ funksiyalar overlap hodisasi ayniqsa sintaktik sathda yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki bitta gap modeli yoki sintaktik konstruksiya bir vaqtning o'zida axborot berish, iltimos qilish, maslahat berish, buyruq ifodalash, baholash yoki emotsional ta'sir ko'rsatish kabi bir nechta kommunikativ vazifani bajarishi mumkin. Natijada sintaktik shakl va kommunikativ funksiya o'rtasida murakkab integratsion munosabat yuzaga keladi [3].

Ingliz va o'zbek tillari sintaktik tuzilishi jihatidan turli tipologik tizimlarga mansub bo'lsa-da, har ikkala tilda ham overlap hodisasining struktur-sintaktik mexanizmlari

kuzatiladi. Ingliz tilida analitik sintaktik vositalar, qat'iy so'z tartibi hamda yordamchi fe'llar muhim rol o'ynasa, o'zbek tilida erkinroq so'z tartibi, affiksatsiya va predikativ shakllar overlapning shakllanishida faol ishtirok etadi. Bu esa overlap hodisasini struktur-sintaktik nuqtai nazardan qiyosiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi [4].

Mavjud ilmiy tadqiqotlarda sintaktik tipologiya, gap qurilishi va kommunikativ sintaksis masalalari keng o'rganilgan bo'lsa-da, ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasining struktur-sintaktik tavsifi alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha yoritilmagan. Ayniqsa, sintaktik modellar, kommunikativ transformatsiyalar hamda overlapning struktur mexanizmlarini yagona nazariy model asosida tavsiflash masalasi ochiq qolmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasining struktur-sintaktik xususiyatlarini aniqlash,

ularning umumiy va differensial belgilarini qiyosiy asosda tavsiflash hamda Structural-Syntactic Overlap Model (SSOM) nomli mualliflik modelini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot materiallari va metodlari. Mazkur tadqiqotning empirik bazasini ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy, publitsistik, ilmiy hamda og'zaki nutq namunalarida uchraydigan nutqiy ma'no va kommunikativ funksiyalar overlap hodisasini ifodalovchi sintaktik birliklar tashkil etadi. Tadqiqot materiallarini tanlashda turli kommunikativ vaziyatlarda qo'llanadigan sodda va qo'shma gaplar, buyruq, so'roq, darak hamda undov konstruksiyalarining funksional imkoniyatlari asosiy mezon sifatida belgilandi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillarining zamonaviy korpus materiallari, ilmiy tadqiqotlar, grammatik tavsiflar hamda autentik matnlar qiyosiy tahlil uchun manba vazifasini bajardi [1].

Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy va chog'ishtirma tilshunoslik, funksional sintaksis hamda kommunikativ grammatika tamoyillariga asoslandi. Avvalo, qiyosiy-chog'ishtirma metod yordamida ingliz va o'zbek tillarida overlap hodisasining struktur-sintaktik umumiyliги va tipologik tafovutlari aniqlashirildi. Mazkur metod sintaktik konstruksiyalarning kommunikativ funksiyalar bilan o'zaro bog'liqligini ikki til materiallari asosida tavsiflash imkonini berdi [3].

Gap qurilishining ichki tuzilishini aniqlash maqsadida struktur-sintaktik tahlil metodidan foydalanildi. Ushbu metod yordamida gap komponentlarining joylashuvi, predikativ markaz, sintaktik bog'lanishlar hamda kommunikativ yuklamaning struktur tashkil topishi tahlil qilindi. Bunda overlap hodisasining sodda, murakkab va transformatsiyalashgan sintaktik modellari orqali qanday ifodalanishi alohida kuzatildi [4].

Sintaktik birliklarning kommunikativ vazifalar bilan bog'liqligini aniqlash uchun funksional-sintaktik tahlil metodi qo'llanildi. Mazkur metod sintaktik shakllarning axborot berish, buyruq, maslahat, iltimos, ogohlantirish, baholash va ta'sir ko'rsatish kabi kommunikativ funksiyalarni qanday integratsiyalashini ochib berishga xizmat qildi. Tahlillar natijasida bir xil sintaktik model turli kommunikativ vazifalarni bajarishi mumkinligi aniqlandi [5].

Tadqiqot davomida overlap hodisasining real nutqdagi qo'llanish xususiyatlarini aniqlash maqsadida kontekstual-diskursiv kuzatish usulidan ham foydalanildi. Ushbu metod sintaktik konstruksiyalarning kommunikativ vaziyat, nutq ishtirokchilari hamda diskurs sharoitiga qarab funksional yuklamasi qanday o'zgarishini aniqlash imkonini berdi. Kuzatishlar overlap hodisasining faqat grammatik shakl bilan emas, balki diskursning umumiy tashkil topishi bilan ham uzviy bog'liqligini ko'rsatdi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida olingan natijalarni tizimlashtirish va umumlashtirish maqsadida lingvistik modellashirish metodi qo'llanildi. Mazkur metod asosida ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funksiyalar overlap hodisasining struktur-sintaktik shakllanishini aks ettiruvchi Structural-Syntactic Overlap Model (SSOM) ishlab chiqildi. Taklif etilgan model overlap hodisasining sintaktik qurilish, grammatik tashkil topish, kommunikativ transformatsiya va pragmatik natija o'rtasidagi tizimli bog'liqlikni yagona konseptual asosda ifodalaydi.

3.1. Overlap hodisasining struktur-sintaktik mohiyati

Sintaksis til tizimining asosiy sathlaridan biri bo'lib, unda til birliklari grammatik qoidalarga muvofiq birikib, kommunikativ jihatdan yaxlit nutq birliklarini hosil qiladi. Zamonaviy funksional sintaksis nazariyasida gap qurilishi faqat formal grammatik model sifatida emas, balki kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi dinamik tizim sifatida talqin qilinadi [1;2]. Shu nuqtai nazardan nutqiy ma'no va kommunikativ funksiyalar overlap hodisasi sintaktik birliklarning ko'p funksiyali tabiatini ifodalovchi murakkab lingvistik hodisa hisoblanadi.

Overlap hodisasining struktur-sintaktik mohiyati bitta gap modeli yoki sintaktik konstruksiyaning bir vaqtning o'zida bir nechta kommunikativ vazifani bajarishida namoyon bo'ladi. Bunda gapning grammatik shakli o'zgarishligi mumkin, biroq uning

kommunikativ funksiyasi kontekst, nutqiy vaziyat va pragmatik omillar ta'sirida kengayadi. Natijada sintaktik birlikning formal tuzilishi bilan uning funksional yuklamasi o'rtasida integratsion munosabat yuzaga keladi [3].

Ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy kuzatuvlari overlap hodisasining struktur-sintaktik realizatsiyasi har ikki tilda umumiy kommunikativ tamoyillarga asoslanishini ko'rsatadi. Ingliz tilida qat'iy so'z tartibi (SVO modeli), yordamchi fe'llar va modal konstruksiyalar sintaktik overlapning asosiy vositalari hisoblanadi. O'zbek tilida esa nisbatan erkin so'z tartibi (SOV modeli), affiksatsiya va predikativ shakllar kommunikativ ma'noni kengaytirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, overlap hodisasining struktur-sintaktik ko'rinishi tilning tipologik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq.

Tahlillar overlap hodisasining struktur-sintaktik tashkil topishida uchta asosiy komponentni ajratish imkonini berdi: sintaktik yadro, struktur transformatsiya va kommunikativ realizatsiya. Sintaktik yadro gapning asosiy grammatik modelini ifodalasa, struktur transformatsiya so'z tartibi, sintaktik kengayish yoki qisqarish orqali yangi kommunikativ imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Kommunikativ realizatsiya esa mazkur struktur o'zgarishlarning muayyan nutqiy vaziyatda qanday ma'no va kommunikativ funksiyani hosil qilishini belgilaydi.

Mazkur kuzatishlar overlap hodisasining sintaktik sathda faqat grammatik qurilish emas, balki kommunikativ tizim sifatida faoliyat yuritishini ko'rsatadi. Shu sababli overlapni struktur-sintaktik nuqtai nazardan tadqiq etish ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy tahlilida yangi ilmiy natijalarga erishish imkonini beradi.

3.2. Ingliz va o'zbek tillarida overlap hodisasining struktur-sintaktik modellari

Sintaktik qurilish tilning grammatik tizimini tashkil etuvchi eng muhim sathlardan biri bo'lib, unda til birliklari ma'lum qoidalarga muvofiq birikib, kommunikativ jihatdan yaxlit gaplarni hosil qiladi. Biroq zamonaviy funksional sintaksis nuqtai nazaridan sintaktik model faqat grammatik shakl emas, balki muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi dinamik tizim sifatida qaraladi. Shu sababli nutqiy ma'no va kommunikativ funksiyalar overlap hodisasini o'rganishda sintaktik modellarni kommunikativ vazifalar bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi [1;2].

Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillarida overlap hodisasining struktur-sintaktik realizatsiyasi turli grammatik modellari asosida yuzaga kelishi aniqlandi. Ingliz tilida overlapning asosiy sintaktik vositalari sifatida qat'iy SVO (Subject-Verb-Object) modeli, modal konstruksiyalar, yordamchi fe'llar hamda murakkab qo'shma gaplar faol qo'llanadi. O'zbek tilida esa SOV (Subject-Object-Verb) modeli, affiksatsiya, kesimning grammatik shakllari hamda erkinroq so'z tartibi overlapning struktur-sintaktik imkoniyatlarini kengaytiradi [3].

Overlap hodisasining sintaktik modeli faqat gapning formal tuzilishi bilan belgilanmaydi. Bir xil sintaktik konstruksiya turli kommunikativ vaziyatlarda axborot berish, iltimos qilish, maslahat berish, ogohlantirish yoki baholash kabi bir nechta kommunikativ funksiyani bajarishi mumkin. Demak, overlapning struktur-sintaktik tabiati sintaktik shakl va kommunikativ vazifaning o'zaro integratsiyasi natijasida yuzaga keladi.

Qiyosiy kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida overlapning struktur markazi ko'proq sintaktik transformatsiyalar orqali shakllanadi. Masalan, deklarativ gapning modal birlik yordamida maslahat yoki ogohlantirish funksiyasiga o'tishi tez-tez uchraydi. O'zbek tilida esa buyruq-istak mayli, yuklamalar va so'z tartibidagi o'zgarishlar sintaktik modelning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada formal jihatdan bir xil bo'lgan gap turli nutqiy vaziyatlarda turlicha kommunikativ mazmun kasb etadi [4].

Shuningdek, overlap hodisasining struktur-sintaktik modeli uchta asosiy darajada namoyon bo'ladi: asosiy sintaktik model, struktur transformatsiya va kommunikativ moslashuv. Asosiy sintaktik model gapning grammatik asosini belgilaydi. Struktur transformatsiya sintaktik elementlarning joylashuvi yoki grammatik vositalarning almashinuvi orqali yangi kommunikativ

imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Kommunikativ moslashuv esa mazkur struktur o'zgarishlarni aniq nutqiy vaziyat talablariga muvofiqlashtiradi.

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida overlap hodisasining struktur-sintaktik modellari (muallif ishlanmasi)

Struktur komponent	Ingliz tili	O'zbek tili
Asosiy gap modeli	SVO	SOV
So'z tartibi	Qat'iy	Nisbatan erkin
Sintaktik transformatsiya	Modal konstruksiyalar, yordamchi fe'llar	Affiksatsiya, mayl shakllari, yuklamalar
Murakkab gaplar	Bog'lovchilar va ergash gaplar	Ergash gaplar, ravishdosh va sifat-dosh konstruksiyalari
Kommunikativ kengayish	Modal fe'llar va intonatsiya	Modal qo'shimchalar va kontekst
Overlapning asosiy struktur manbai	Sintaktik qayta qurilish	Morfosintaktik integratsiya
Natijaviy kommunikativ funktsiya	Ko'p funktsiyali sintaktik model	Moslashuvchan sintaktik-kommunikativ model

Jadval natijalari overlap hodisasining struktur-sintaktik modeli har ikki tilda umumiy kommunikativ tamoyillarga asoslanishini, biroq uning formal realizatsiyasi tilning tipologik xususiyatlari bilan belgilanishini ko'rsatadi. Ingliz tilida sintaktik transformatsiyalar va modal konstruksiyalar yetakchi rol o'ynasa, o'zbek tilida morfosintaktik vositalar hamda erkinroq so'z tartibi overlapning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funktsiyalar overlap hodisasining struktur-sintaktik tabiatini qiyosiy va chog'ishtirma asosda tizimli ravishda tavsiflash imkonini berdi. Olingan natijalar zamonaviy funksional sintaksis, tipologik tilshunoslik hamda kommunikativ grammatika nazariyalarining ayrim qoidalarini tasdiqlash bilan birga, overlap hodisasining struktur-sintaktik mexanizmlariga oid yangi ilmiy qarashlarni ham taklif etadi.

Tadqiqot davomida overlap hodisasining sintaktik shakllanishi grammatik model, struktur transformatsiya va kommunikativ vazifa o'rtasidagi uzviy bog'liqlik asosida amalga oshishi aniqlandi. Mazkur natijalar M. A. K. Hallidayning tizimli-funksional grammatika nazariyasidagi grammatik shakl va kommunikativ funktsiyaning o'zaro bog'liqligi haqidagi qarashlari bilan uyg'unlashadi [1]. Halliday til birliklarini ijtimoiy-kommunikativ tizim sifatida talqin qilgan bo'lsa, ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida aynan sintaktik konstruksiyalarning bir vaqtning o'zida bir nechta kommunikativ funktsiyani bajarish imkoniyatini overlap hodisasi misolida ko'rsatadi.

Natijalar S. C. Dikning funksional grammatika konsepsiyasi bilan hamohangdir. Dik grammatik shakllarning tanlanishi nutq ishtirokchilarining kommunikativ maqsadi bilan belgilanishini ta'kidlaydi [2]. Mazkur tadqiqot esa bitta sintaktik model turli kommunikativ vazifalarni bajarishi mumkinligini qiyosiy misollar orqali asoslab, struktur transformatsiya va kommunikativ moslashuv o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi. Qiyosiy kuzatishlar J. H. Greenberg va B. Comriening tipologik universal haqidagi qarashlarini ham tasdiqlaydi [3;4]. Har ikki olim tillar o'rtasidagi umumiy sintaktik qonuniyatlarni e'tirof etgan. Tadqiqot natijalari esa overlap hodisasining kommunikativ funktsiyalarni integratsiyalash tamoyili jihatidan universal ekanligini, biroq uning struktur realizatsiyasi ingliz va o'zbek tillarining tipologik xususiyatlariga bog'liq ravishda farqlanishini ko'rsatadi.

Shuningdek, M. Haspelmath va W. Croftning sintaktik tipologiyaga oid qarashlari o'zbek tilidagi morfosintaktik vositalarning overlap hodisasidagi rolini izohlashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi [5;6]. Ingliz tilida sintaktik transformatsiyalar va modal konstruksiyalar ustuvor bo'lsa, o'zbek tilida affiksatsiya, mayl shakllari va erkinroq so'z tartibi kommunikativ ma'noning kengayishiga xizmat qiladi. Bu holat overlap hodisasining struktur-sintaktik mexanizmi har bir tilning tipologik tabiatiga mos ravishda shakllanishini tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy yangiligi Structural-Syntactic Overlap Model (SSOM)ning ishlab chiqilganligidir. Taklif etilgan model overlap hodisasining struktur-sintaktik shakllanishini kommunikativ vaziyat, asosiy sintaktik model, struktur transformatsiya, kommunikativ-sintaktik integratsiya, overlap hodisasi, kommunikativ interpretatsiya va kommunikativ natija bosqichlari orqali izchil tavsiflaydi. Avvalgi tadqiqotlardan farqli ravishda, SSOM grammatik qurilish va kommunikativ funktsiyalarni yagona konseptual tizimda birlashtiradi hamda overlap hodisasining sintaktik mexanizmlarini qiyosiy va chog'ishtirma asosda izohlash imkonini beradi.

Xulosa. 1. Ingliz va o'zbek tillarida nutqiy ma'no hamda kommunikativ funktsiyalar overlap hodisasi struktur-sintaktik jihatdan ko'p bosqichli va ko'p funktsiyali kommunikativ tizim bo'lib, uning shakllanishi grammatik model, struktur transformatsiya va kommunikativ vazifaning o'zaro integratsiyasi asosida yuzaga kelishi ilmiy jihatdan asoslandi.

2. Qiyosiy tahlillar overlap hodisasining struktur-sintaktik realizatsiyasi har ikki tilda umumiy kommunikativ tamoyillarga asoslanishini, biroq uning formal tashkil topishi va grammatik vositalari tilning tipologik xususiyatlari bilan belgilanishini ko'rsatdi.

3. Ingliz tilida overlapning struktur-sintaktik modeli asosan qat'iy SVO sintaktik qurilishi, modal fe'llar, yordamchi fe'llar hamda sintaktik transformatsiyalar orqali shakllanishi, o'zbek tilida esa SOV modeli, affiksatsiya, buyruq-istak mayli, yuklamalar va morfosintaktik vositalar ustuvor rol o'ynashi aniqlandi.

4. Overlap hodisasining struktur-sintaktik mexanizmi asosiy sintaktik model, struktur transformatsiya va kommunikativ moslashuv bosqichlari orqali amalga oshishi hamda ushbu bosqichlarning izchil integratsiyasi natijasida bitta sintaktik konstruksiyaning bir nechta kommunikativ funktsiyani bajarishi asoslab berildi.

ADABIYOTLAR

- Halliday M. A. K., Matthiessen C. M. I. M. Halliday's Introduction to Functional Grammar. 4th ed. – London: Routledge, 2014.
- Dik S. C. The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1997.
- Greenberg J. H. (Ed.). Universals of Language. 2nd ed. – Cambridge, MA: MIT Press, 1966.
- Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 1989.
- Haspelmath M. Understanding Morphology. 2nd ed. – London: Hodder Education, 2010.
- Croft W. Typology and Universals. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985.
- Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad S., Finegan E. Longman Grammar of Spoken and Written English. – London: Longman, 1999.
- Givón T. Syntax: An Introduction. Vol. 1. – Amsterdam: John Benjamins, 2001.